

१७) परिपूर्ण ज्ञानी व्यक्तीची लक्षणे क्र. १ ते ६

ह. भ. प. श्री. वासुदेव पांडुरंग शेवाळे

अनुभवाची विविध क्षेत्रे या जगात आहेत. त्या-त्या क्षेत्रामध्ये काही यशस्वी व्यक्ती असतात. त्या यशस्वी व्यक्ती त्या क्षेत्रात आदर्श असतात. त्यांच्याबद्दल जाणून घेण्याचे कुतूहल असते. त्या व्यक्ती इतक्या मोठ्या कशा झाल्या? त्यांना कोणते संघर्ष करावे लागले? यशस्वी जीवन होताना काही अडथळे आले का? त्या अडथळ्यांना ते कसे सामोरे गेले? अजूनही यशस्विता कायम टिकून ठेवण्यासाठी काही संघर्ष करावा लागतो का? या संघर्षाचे स्वरूप किती कालावधीपर्यंत असते? अशा व्यक्तीचा आहार - विहार कसा असतो? त्यांची दैनंदिनी कशी असते? इत्यादी संबंधी तपशीलवार माहिती जाणून घेण्याचे कुतूहल त्या प्रत्येक व्यक्तीला असते, की जो या नवीन क्षेत्रामध्ये येऊ पाहत आहे आणि निवडलेल्या क्षेत्रातच अधिक प्रगती करू इच्छित आहे.

अनुभवाची क्षेत्रे कोणकोणती आहेत? असे सहजच मनात प्रश्न येतील. उत्तर आहे असंख्य क्षेत्रे आहेत.

क्रीडा क्षेत्र यांतही खेळांचे विविध प्रकार आहेत आणि त्या - त्या खेळात यशस्वी झालेले अनेक खेळाडू आहेत.

क्रिकेट - त्यातील यशस्वी आणि आदर्श सचिन तेंडुलकर आणि सुनील गावसकर, धावण्यात - पी.टी. उषा, WWE मध्ये खली, टेनिस - सायना नेहवाल, भालाफेक - नीरज चोप्रा, बुद्धिबळ - विश्वनाथन आनंद इ...

आध्यात्मिक क्षेत्र त्यातील यशस्वी आणि आदर्श महापुरुष संत

ज्ञानेश्वर महाराज, संत तुकाराम महाराज, संत नामदेव महाराज, संत एकनाथ महाराज, संत जनाबाई इ.

संत ज्ञानेश्वर महाराज यांच्या ठिकाणी असलेल्या गुणांची ओळख म्हणजेच 'ओळख श्री ज्ञानेश्वरीची' होय.

व्यावसायिक क्षेत्र त्यातही अनेक प्रकारचे व्यवसाय आहेत. किल्लोस्कर इ. त्यातील यशस्वी आणि आदर्श व्यावसायिक आहेत.

याप्रमाणे गायन, नृत्य, राजकारण, साहित्य अशी विविध क्षेत्रे आहेत. त्या त्या क्षेत्रातील यशस्वी लोकांची आत्मचरित्रेही आहेत.

थोडक्यात, यशस्वी व्यक्तींना सिद्ध म्हणतात आणि त्यांचे यशस्वितेचे लक्षण, गमक हे इतरांनी प्रयत्नपूर्वक आत्मसात केले आणि सातत्यपूर्वक परिश्रम केले तर यशस्वी व्यक्तीप्रमाणे त्यांनाही होता येते.

साधना करणाऱ्याला 'साधक' म्हणतात. साधना परिपूर्ण झाली की त्याला 'सिद्ध' म्हणतात. परिपूर्ण होण्यासाठीच्या प्रयत्नाला 'साधना' म्हणतात. प्रयत्नातून जे मिळवायचे आहे त्याला 'साध्य' म्हणतात. या पाठात जे सिद्ध अवस्थेला पोहचले त्यांना आपण ज्ञानी अशी संज्ञा दिली आहे.

इथे ज्ञानी म्हणजे आत्मज्ञानी, मी म्हणजे शरीर, मन, इंद्रिय, बुद्धी यांपैकी काहीही नसून ही सर्व साधने माझ्यासाठी आहेत. मी या सर्वाहून भिन्न आहे. मी या देहात आहे पण देह नाही. मी चेतन आहे, आनंदाचा स्रोत आहे. जन्म - मरण रहित आहे त्यालाच आत्मा, चैतन्य, ब्रम्ह, साक्षी अशी विविध नावे आहेत.

जो स्वतःला चैतन्य समजतो तो ज्ञानी. चैतन्य सर्वांच्यामध्ये समान असते. तसा तो स्वतःला: चैतन्य स्वरूपाने सर्व प्राणीमात्रांच्यामध्ये पाहतो. असा ज्ञानी व्यक्ती स्वतःशी कसा वागतो? इतरांशी कसा वागतो? अनुकूल-प्रतिकूल परिस्थितीत कसा वावरतो?

डोंगराएवढे दुःख कोसळले तरीही कसा विचलित होत नाही?

सर्वांशी जाती, व्यक्ती, लिंग या सीमा, मर्यादांच्या पलीकडे जाऊन चैतन्य रूपाने, बंधुत्व रूपाने कसा व्यवहार करतो? अशा व्यक्तीच्या द्वारे समाजात सुख, शांती, समाधान, विश्व-बंधुत्व या विविध मूल्यांचे अनुभवाद्वारे प्रगटीकरण होत असते. अशा व्यक्तीची लक्षणे, स्वभाव, चारित्र्य, वर्तन तुम्ही - आम्ही प्रयत्नपूर्वक आपल्या जीवनात आणले तर एक आदर्श समाज निर्माण होईल, जो सर्वांगाने परिपूर्ण असेल. यासाठी आपण ज्ञानी महापुरुषांचा विचार करून एक तरी लक्षणे आपल्या जीवनात आणून ते जीवनभर जगण्याचा प्रयत्न करू.

सिद्धस्य लक्षणानि साधकस्य साधनानि भवन्ति ।

भगवान श्रीकृष्णांनी गीतेमध्ये १३ व्या अध्यायात ज्ञान - विचार ज्या व्यक्तींनी आत्मसात केलेला आहे, म्हणजेच ज्या व्यक्ती पूर्ण बोधाला प्राप्त झाल्या आहेत, पूर्ण ज्ञानी आहेत म्हणून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व ही सर्व बाजूंनी परिपूर्ण स्वरूपाचे झाले आहे. अशा व्यक्तीची १८ लक्षणे सांगितली आहेत, त्यालाच 'परिपूर्ण ज्ञानी व्यक्तीची लक्षणे' म्हणता येईल.

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥७॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥८॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यंच समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥९॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥१०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥११॥ अ. १३

ही ज्ञान लक्षणे सांगण्यामागे काही विशिष्ट हेतू आहे. तो असा की ही लक्षणे ज्यांच्या ठिकाणी आहेत त्यांना सिद्ध असे म्हणतात, आणि अशा सिद्ध महापुरुषांचे अवलोकन, अनुसरण ज्यांना ज्ञान मिळवायाचे आहे अशा साधकांनी केले तर साधकांना ते ज्ञान सुलभरीतीने होईल.

१) अमानित्व (मानाची अपेक्षा नसणे) :

तरी कवणेही विषयींचें। साम्य होणें न रुचे।

संभावितपणाचें। वोझे जया॥१८४॥

पूज्यता डोळां न देखावी। स्वकीर्ती कानीं नायकावी।

हा अमुका ऐसी नोहावी। सेचि लोकां॥१८८॥

वाचस्पतीचेनि पाडें। सर्वज्ञता तरी जोडे।

परी वेडिवेमाजीं दडे। महिमे भेणें॥१९०॥

चातुर्य लपवी। महत्त्व हारवी।

पिसेपण मिरवी। आवडोनि॥१९१॥ अ. १३

मानवी जीवनात ज्या क्षेत्रात आपण कार्यरत असतो त्या आपल्या कार्याची दखल जगाने घ्यावी अशी एक सुप्त इच्छा स्वभावतः मानवी अंतःकरणात असते. आपले नाव जगाला माहित व्हावे याकरिता लोक अनेक प्रकारचे प्रयत्न करतात. सर्वदूर आपली जाहिरात व्हावी हे सामान्य माणसाला जरी भूषणावह वाटत असले तरी ते अज्ञानाचे लक्षण आहे. आपला मोठेपणा जगाला न दाखवता तो झाकून ठेवणे हे ज्ञानाचे अमानित्व हे लक्षण आहे. तो इतर कोणाचीही बरोबरी करण्याच्या फंदात पडत नाही. अगदी बृहस्पतीच्या बरोबरीची सर्वज्ञता जरी त्याला प्राप्त झालेली असते तरी मोठेपणाची त्याला भीती वाटते व जाणीवपूर्वक तो आपल्या अंगी असलेला शहाणपणा लपवून

ठेवतो, आपला मोठेपणा सोडून देतो आणि लोकांमध्ये मोठ्या प्रेमाने वेडेपणा स्वीकारतो.

२) अदंभित्व (दंभ नसणे) :

तयापरी किरीटी। पडिलाही प्राणसंकटीं।
तरी सुकृत न प्रकटी। आंगें बोलें॥२०३॥

नाना कृषीवळु आपुलें। पांघुरवी पेरिलें।
तैसें झांकी निपजलें। दानपुण्य॥२०६॥

वरिवरी देहो न पूजी। लोकांतें न रंजी।
स्वधर्मु वाग्ध्वजीं। बांधों नेणे॥२०८७॥

परोपकारु न बोले। न मिरवी अभ्यासिलें।
न शके विकू जोडलें। स्फीतीसाठीं॥२०८॥ अ. १३

आपल्याकडे नसलेल्या एखाद्या गुणाचे प्रदर्शन करण्यासाठी केलेले सोंग म्हणजे दंभ होय. आपल्या अंगी असलेल्या गुणांना कौशल्यतेने झाकून ठेवणे म्हणजे अदंभित्व होय. शेतकरी ज्याप्रमाणे शेतामध्ये धान्य पेरल्यानंतर त्याच्यावर कुळवाने माती ओढून ते झाकून टाकतो त्याप्रमाणे ज्ञानी व्यक्ती आपण केलेले दान, पुण्य, अभ्यास कोणालाही न कळू देता झाकतो. इतर लोकांवर कितीही उपकार केले तरीही त्या केलेल्या उपकारांची वाच्यता तो कोणासमोर चुकूनही करत नाही. आपल्या जवळ असलेल्या ज्ञानाची कोठेही प्रौढी मिरवीत नाही.

३) अहिंसा (हिंसा न करणे) :

तैसेनि मार्दवें पाय। भूमीवरी न्यसीतु जाय।
लागती तेथ होय। जीवां सुख॥२५४॥

पुढां स्नेह पाझरे। माघां चालती अक्षरें।
 शब्द पाठीं अवतरे। कृपा आधीं॥२६२॥
 तैसें दयाळुत्व आपुलें। मनें हातापायां आणिलें।
 मग तेथ उपजविलें। अहिंसेतें॥३०८॥ अ. १३
 आणि जगाचिया सुखोद्देशें। शरीरवाचामानसें।
 राहाटणें तें अहिंसे। रूप जाण॥११४॥ अ. १६

जीवनसृष्टी मध्ये आपल्या आहाराकरिता अनेक पशू आणि काही माणसे आपल्यापेक्षा दुर्बल जीवाची हत्या करतात त्याला हिंसा असे म्हटले जाते. मात्र अहिंसा म्हणजे कोणाही प्राण्याला किंचितही इजा न पोहोचविणे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची याबाबत दृष्टी इतकी सूक्ष्म आहे की कोणत्याही जीवाला शरीराद्वारे, मनाद्वारे, वाचेद्वारे किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे हानी न पोहोचविणे म्हणजे अहिंसा होय. खऱ्या अहिंसक व्यक्तीच्या मनामध्ये अहिंसेचा यथार्थ विचार चांगल्या रीतीने ठसलेला असतो, त्या विचारामुळे त्याच्या प्रत्येक इंद्रियाकडून अहिंसेचे आचरण घडते. थोडक्यात, जगाला सुख मिळावे या उद्देशाने जो आपल्या जीवनात प्रत्येक कृती करतो किंवा वर्तन करतो तेच अहिंसेचे खरे स्वरूप आणि लक्षण आहे.

४) क्षांति (क्षमा करणे) :

त्रिविध मुख्य आघवे। उपद्रवांचे मेळावे।
 वरी पडिलिया नव्हे। वांकुडा जो॥३४३॥
 जो मानापमानातें साहे। सुखदुःख जेथ सामाये।
 निंदास्तुती नोहे। दुखंडु जो॥३४५॥
 घेऊनी जळाचे लोट। आलिया नदीनदांचे संघाट।
 करी वाड पोटा। समुद्र जेवीं॥३४९॥

तैसें जयाचिया ठायीं। न साहणें काहींचि नाहीं।

आणि साहतु असे ऐसेंही। स्मरण नुरे॥३५०॥ अ. १३

इतिहासामधील अनेक महापुरुषांच्या जीवन चरित्रामध्ये आढळून येणारा एक महत्त्वाचा गुण म्हणजे क्षमा होय. अनेक शक्तिशाली, महापराक्रमी वीर योद्धेसुद्धा शरण आलेल्या शत्रूला अभयदान देऊन क्षमा करताना दिसतात. क्षमा हा गुण अंगी बाणवण्यासाठी आपले अंतःकरणही विशाल, धैर्यवान, बळकट असावे लागते. दुर्बल अंतःकरणाची व्यक्ती इतरांना क्षमा करू शकत नाही. ज्ञानी महापुरुषांचे अंतःकरण हे उदार आणि विशाल तसेच बळकट असते म्हणून त्यांच्याकडे इतरांना क्षमा करण्याचा सदगुण असतो.

आपल्यापेक्षा बलवान किंवा वरिष्ठ लोकांकडून होणारा त्रास, निसर्गाकडून आलेली संकटे (उदा: महापूर, दुष्काळ, भूकंप, अत्यंत उष्णता, अत्यंत थंडी इ.) तसेच आपल्या प्रियजनांकडून होणारे त्रास व शारीरिक व्याधींसारखे विविध त्रास, हे सर्व त्रास / पीडा एकाच वेळी जरी ज्ञानी व्यक्तीच्या जीवनात आल्या तरी ज्ञानी महापुरुषाचे मन जराही विचलित आणि भयभीत होत नाही. या सर्व पीडांचा शरीराला किती मोठ्या प्रमाणात त्रास / उपद्रव झाला तरी त्याही परिस्थितीमध्ये मन खंबीर असते, व हा त्रास आपल्याला झाला याबद्दल कोणाही विषयी किंचितही वैरभावना मनात निर्माण होत नाही. तसेच मान व अपमान यांनाही सारख्याच भावनेने ज्ञानी महापुरुष पाहतात. म्हणजे अपमान करणाऱ्यालाही ते क्षमा करतात, कोणी आपली निंदा केली किंवा कोणत्याही प्रकारची सुख - दुःखे प्राप्त झाली तरी ज्ञानी व्यक्तींच्या मनाला कष्ट होत नाहीत. हे त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या क्षमा या गुणांचे स्वरूप आहे. या क्षमा गुणाच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना श्री ज्ञानेश्वर महाराज समुद्राचा दृष्टांत देतात.

माउली म्हणतात, समुद्र ज्याप्रमाणे आपल्या पोटांमध्ये उदार अंतःकरण करून पाण्याचे लोटच्या लोट घेऊन येणाऱ्या नदी व नद यांचा समुदाय समाविष्ट करून घेतो, कोणालाही दूर करत नाही; त्याप्रमाणे क्षमा हा गुण ज्यांच्या उदार अंतःकरणात आहे असे ज्ञानी महापुरुष सर्वांना मोठ्या मनाने क्षमा करतात व आपण कुणाला तरी क्षमा केलेली आहे याची आठवण किंवा स्मरणही ठेवत नाहीत.

५) आर्जवता (सरळपणा) :

तरी आर्जव तें ऐसें। प्राणाचें सौजन्य जैसें।

आवडे तयाही दोषें। एकचि गा॥३५४॥

वारियाची धांव। तैसे सरळ भाव।

शंका आणि हांव। नाहीं जया॥३५९॥

दिठी नोहे मिणधी। बोलणें नाहीं संदिग्धी।

कवणेंसीं हीनबुद्धी। राहाटीजे ना॥३६४॥ अ. १३

व्यवहारामध्ये आपल्याला एकमेकांमध्ये वागताना एक विशिष्ट पद्धत जाणवते, ती अशी की एका व्यक्तीशी वेगळ्या प्रकारे वागायचे तर दुसऱ्या व्यक्तीशी दुसऱ्याच कोणत्यातरी प्रकाराने वागायचे असा भेदभावयुक्त व्यवहार आपल्याला दिसतो. अशा व्यवहार करणाऱ्यांना शास्त्राने हीन दर्जाची माणसे म्हणून संबोधले आहे. कारण ते 'हा माझा', 'तो परका' असा भेदभाव वागताना करतात. परंतु जे असा भेदभाव परत करत नाहीत ते संपूर्ण जगालाच आपले घर मानतात, अशा व्यक्तींना शास्त्राने उदार अंतःकरणाची व्यक्ती म्हणून संबोधले आहे याच गुणाला 'आर्जवता' अशी संज्ञा आहे. आर्जवता म्हणजे मनाचा सरळपणा होय. ही आर्जवता ज्ञानी महापुरुषांच्या ठिकाणी असते. ज्ञानी महापुरुषांचे मन निष्कपट असल्यामुळे त्यांची कोणाशीही

लगेच मैत्री होते. सरळ मनाच्या व्यक्तीचे सर्वांवर एकसारखे प्रेम असते. म्हणजे सूर्य जसा उगवल्यानंतर कोणाचे तोंड पाहून प्रकाश देत नाही. म्हणजे एकाला प्रकाश द्यायचा व दुसऱ्याला अंधारात ठेवायचे असा भेदभाव करत नाही, तर सर्वांना सारखाच प्रकाश देतो. त्या पद्धतीने सरळ मनाच्या व्यक्तीची वागणूक असते. वारा जसा सरळ वाहतो त्याप्रमाणे ज्ञानी महापुरुषांचे विचारही सरळच असतात. त्यांच्या मनामध्ये कोणच्याही विषयी संशय, भीती आणि लोभ नसतो. त्यांचे मन प्रत्येकाकरिता वेगवेगळे नसते, सर्वाकरिता एकसमान असते. ज्यांच्या मनात सरळपणा असतो अशा व्यक्ती इतरांकडे पाहतात तेव्हा त्यांच्या दृष्टीमध्ये कोणतेही कपट नसते. ओशाळभूतपणा नसतो, तर त्यांचे पाहणे प्रसन्न असते. त्यांच्या बोलण्यातून कोणताही संशय निर्माण होत नाही आणि सरळ मनाच्या व्यक्ती कोणाबरोबरही वाईट दृष्टीने वागत नाहीत. अशा सरळ मनाच्या व्यक्तीचे अमृताच्या धारेप्रमाणे अंतःकरण असते. आर्जवता म्हणजे ऋजुत्व. अर्जुन हा सरळ मनाचा होता म्हणून त्याचे नाव अर्जुन असे ठेवले होते.

६) आचार्य उपासना (गुरूंची सेवा) :

आघवियाचि दैवां। जन्मभूमि हे सेवा।

जे ब्रह्म करी जीवा। शोच्यातेहि॥३६९॥

गुरु क्षेत्र गुरु देवता। गुरु माय गुरु पिता।

जो गुरुसेवेपरौता। मार्ग नेणें॥४४५॥ अ. १३

ज्ञानासारखी कोणतीही वस्तू या जगामध्ये पवित्र नाही. कोणत्याही क्षेत्रातील समग्र ज्ञान आपल्याला प्राप्त करून घ्यायचे असेल तर त्या क्षेत्रातील तज्ञ ज्ञानी व्यक्तीकडून आपल्याला मार्गदर्शन घ्यावेच लागते. असे मार्गदर्शन बालपणातच व्हावे याकरिता भारतीय संस्कृतीमध्ये

गुरुकुल पद्धती अस्तित्वात होती. सध्याच्या आधुनिक काळात शाळा/ महाविद्यालये आहेत. पवित्र ज्ञान ज्यांच्याकडे आहे असे गुरू / शिक्षक आणि ज्ञान मिळवण्यासाठी जे प्रयत्नशील आहे असे विद्यार्थी किंवा साधक यांचा विचार आपण मागे केलेलाच आहे. त्यामुळे येथे जास्त विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. तरीपण थोडक्यात विचार करायचा तो असा, की ज्या महापुरुषांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील ध्येय यशस्वीरीत्या प्राप्त केलेली आहेत, त्या महापुरुषांनाही गुरूंच्या मार्गदर्शनाशिवाय ते शक्य झालेले नाही. त्या सर्व महापुरुषांनीही योग्य गुरूंचा शोध घेऊन त्यांचे शिष्यत्व पत्करले.

उदा. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे गुरू श्री निवृत्तीनाथ महाराज, स्वामी विवेकानंद यांचे गुरू श्री रामकृष्ण परमहंस, छत्रपती शिवाजी महाराज व जगद्गुरू संत तुकाराम महाराज, आदिशंकराचार्यांचे गुरू श्री गोविंदपादाचार्य अशी अनेक उदाहरणे इतिहासात आहेत. या सर्व महापुरुषांनी श्री गुरूंची सेवा करूनच आपले ध्येय प्राप्त केले आहे. ज्यांनी ज्यांनी त्यांच्या जीवनात गुरूंची चांगल्या प्रकारे सेवा केली ते सर्व भाग्यवान आहेत.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, श्री गुरूंची सेवा म्हणजे सर्व भाग्याची जन्मभूमीच आहे, जी ज्ञानप्राप्तीच्या मार्गाने सर्व दुःखांचा नाश करते.

या महापुरुषांनी आपले जीवन अत्यंत आदराची भावना ठेवून अध्ययनाच्या काळात गुरूंच्या सेवेसाठी अर्पण केलेले दिसते. गुरूंना माता - पिता आणि देवत्वाचा दर्जा दिलेला आहे, आणि संपूर्ण जीवनभर त्यांचा आदर केलेला आहे.

